

УДК [378.147:37.061]:373.31

М.Є. ІСАЄВА,

аспірант Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

ОСВІТНЬО-ВИХОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЦІ XX СТОЛІТТЯ

Автор статті звертається до творчості вітчизняних педагогів ХХ ст. з метою дослідити розвиток феномену освітньо-виховного середовища в їхніх педагогічних теоріях. На основі аналізу праць науковців, що зверталися до цієї теми, автор пропонує умовно поділити цей часовий відрізок на три етапи, на кожному з яких було зроблено внесок у вивчення впливу середовища на формування особистості.

Ключові слова: освітньо-виховне середовище, педагоги ХХ ст., вітчизняна педагогіка.

Процес гуманізації освіти, що є головною метою педагогіки сьогодення, був би неможливим без створення необхідного освітньо-виховного середовища.

ХХ ст. стало революційним для всіх галузей науки, у тому числі і для педагогіки. Дослідження феномену освітньо-виховного середовища розпочалися ще у ХVІІ ст., але саме у ХХ ст. почали фундаментально досліджувати феномен освітньо-виховного середовища та його роль у педагогічному процесі. Процес вивчення цього питання протягом ХХ ст. можна умовно поділити на три етапи, на кожному із яких було зроблено внесок у розвиток середовищної теорії.

Перший етап розпочався у 1920-х р. з появою згадок про вплив навколишнього середовища на виховання та навчання дитини у працях прихильників педології. Педологія – течія в психології та педагогіці, в якій намагалися узагальнено використовувати психологічні, анатомо-фізіологічні, біологічні та соціологічні підходи при вихованні та навчанні дітей [2]. За визначенням П.П. Блонського, педологія являє собою науку про особливості дитячого віку, яка вивчає симптомокомплекси різноманітних епох, фаз та стадій дитячого віку в їх часовій послідовності та залежності від різноманітних умов. Л.С. Виготський називав педологію наукою про цілісний розвиток дитини.

Пошуки законів розвитку дитини призвели до формування у межах педології декількох різних концепцій: рефлексологічної, біогенетичної, соціогенетичної. Представники рефлексологічної концепції І.А. Арямов, А.А. Дернова-Ярмоленко, Ю.П. Фролов будували свої теорії на поглядах І.М. Сеченової та І.П. Павлова про вищу нервову діяльність. На їх переконання, будь-яка поведінка дитини може бути визначена як сукупність реакцій на стимули середовища. Біогенетична концепція пропонувала розглядати процес розвитку дитини як повторення культурно-історичної еволюції людства, але була розкритикована через вивчення особистості дитини окремо від конкретного навколишнього становища. У соціогенетичній концепції, яку підтримували С.С. Моложавий, А.С. Залужний, А.Б. Залкінд, акцентується увага на вирішальній ролі зовнішніх факторів у формуванні особистості. Згідно з цією теорією дитина на 90% є результатом впливу оточення, і лише на 10% – роботи вроджених інстинктів.

Усі ці концепції були достатньо однобокими, але саме це дозволило більш детально вивчити середовище як фактор впливу на розвиток дитини в окремих його проявах. Більш того, протиріччя, що виникали між представниками педології, були стимулом для продовження досліджень та поглиблення знання про формування особистості як комплексний процес.

Але досягнення вчених-педологів у вивченні питання освітньо-виховного середовища було зведено нанівець «Постановою ЦК ВКП(б) про педологічні викривлення у системі наркомпросів» від 4 червня 1936 р. Цей документ заборонив будь-які подальші педологічні дослідження на підставі того, що педологія «базується на помилково-наукових, антимарксистських положеннях» та «перебуває у кричущому протиріччі з марксизмом та з усією практикою соціалістичного будівництва». Педологічну теорію критикували за «фаталістичну обумовленість долі дітей біологічним та соціальним факторами, впливом спадковості та якогось незмінного середовища». Ґрунтуючись на цьому, ЦК ВКП(б) постановив «ліквідувати ланку педологів у школах та вилучити педологічні підручники», «скасувати викладання педології як окремої науки у педагогічних інститутах та технікумах» та «розкритикувати у пресі усі випущені дотепер теоретичні книги теперішніх педологів» [4].

Наступний етап у дослідженнях освітньо-виховного середовища бере початок у період так званої «відлиги» у 1960-х роках, коли з'явилась відносна свобода слова та вільна творчість, у тому числі і в науці.

С.Л. Рубінштейн вважав за необхідне розглядати становлення особистості у контексті процесів її взаємодії із середовищем: «...людина – не тільки об'єкт різноманітних впливів, але і суб'єкт, який, змінюючи зовнішню природу, змінює і свою власну особистість, свідомо регулюючи свою поведінку» [6; 118].

Д.Б. Ельконін у своїх дослідженнях робить особливий акцент на взаємозв'язку дитини та навколишнього середовища, стверджуючи, що розмежування цих двох явищ не є природним. Учений був переконаний, що «джерело розвитку дитини – це його суспільне середовище, яке містить у собі «ідеальні форми» (соціальні завдання та ін.), що спрямовують реальний розвиток дитини» [11; 216]. Ельконін вважав освітньо-виховне середовище найважливішим фактором розвитку кожної окремої особистості, адже «із зовнішньо однорідного середовища кожен індивід активно обирає певні елементи та відмовляється від інших, у результаті чого [...] формується індивідуальне, особисте середовище» [10; 7].

В.В. Давидов розумів освітньо-виховне середовище як систему впливів та умов, які створюють можливість для розкриття та розвитку здібностей суб'єктів освітнього процесу згідно з їх природними задатками та інтересами, а також педагогічними цілями. Досліджуючи освітньо-виховне середовище, В.В. Давидов сформулював основні вимоги до «інтегрального середовища для всебічного розвитку дитини». Згідно з цими дослідженнями середовище, в якому перебуває дитина, має бути гетерогенним та складним, зв'язним та гнучким [1; 5].

Наступна хвиля зацікавленості феноменом освітньо-виховного середовища і, відповідно, третій етап вивчення цього явища, припадає на 90-ті роки ХХ ст. Як це часто трапляється при вивченні складних наукових питань, не було (і немає) єдиного погляду на функції, складові та навіть визначення поняття освітньо-виховного середовища. На цьому ґрунті почали формуватися різні підходи до розуміння цього терміну: еколого-особистісний, комунікативно-орієнтований, антрополого-психологічний та психодидактичний.

Еколого-особистісний підхід до освітньо-виховного середовища було розроблено В.А. Ясвіним. Він визначає освітньо-виховне середовище як «систему впливів та умов формування особистості за заданим зразком, а також можливостей для її розвитку, що міститься у соціальному і просторово-предметному оточенні» [12; 14]. Для того, щоб освітньо-виховне середовище мало ефективний вплив, воно повинно забезпечити розвивальні можливості для всіх суб'єктів освітнього процесу, тобто і учнів, і вчителів. В.А. Ясвін виділив три структурні компоненти, які складають освітньо-виховне середовище: просторово-предметний, соціальний та організаційно-технічний.

Комунікативно-орієнтований підхід до освітньо-виховного середовища запропоновано В.В. Рубцовим. У цій концепції освітньо-виховне середовище виступає як форма співпраці, що створює особливі види спільноти між учнями та педагогами, а також між самими учнями. У комунікативно-орієнтованому підході найважливіше місце займає спільна діяльність, в якій беруть участь як дорослі, тобто батьки, учителі, так і однолітки. Середовище В.В. Рубцов визначає як «утворену поліструктурну систему прямих на непрямих виховно-навчальних впливів, що реалізують явно чи неявно представлені педагогічні установки вчителів, які характеризують цілі, завдання, методи, засоби та форми освітнього процесу в певній школі» [7; 8–9].

Прибічники цього погляду на освітньо-виховне середовище Н.І. Поліванова й І.В. Єрмакова розробили систему структурних компонентів, з яких, на їх погляд, складається освітньо-виховне середовище. До цієї системи входять: внутрішня спрямованість школи, психологічний клімат, соціально-психологічна структура колективу, психологічна організація передавання знань, психологічні характеристики учнів тощо.

В.І. Слободчиков у своїх працях заклав основи антрополого-психологічного підходу. В центрі цієї теорії, як і попередньої, – сумісна діяльність усіх учасників освітнього процесу. Але вчений розглядає освітньо-виховне середовище як засіб педагогічного впливу, що формується завдяки взаємодії тих, хто в цьому середовищі перебуває. Тобто, на відміну від попередніх підходів, В.І. Слободчиков розглядає освітньо-виховне середовище не як уже дану сукупність певних умов та впливів, а як динамічне утворення: «Сама освіта виявляється єдиним і одночасним процесом становлення культуровідповідного створіння і творіння ним нових предметних форм культури. Ці два полюси – предметності культури (у широкому сенсі) та внутрішній світ, сутнісні сили людини як раз і задають межі змісту освітнього середовища і його складу» [8; 184]. Головними показниками освітньо-виховного середовища вчений називав його насиченість та структурованість.

Наступний підхід назвали психодидактичним. Його представники – В.П. Лебедева, В.А. Орлов та ін. – взяли за основу особистісно-орієнтоване навчання та запропонували орієнтувати освіту на визнання за учнями права на індивідуальність особистості на відміну від традиційної системи, де лише після цілеспрямованих педагогічних дій дитина стає цією особистістю. Учені наполягали на тому, що треба усвідомити значення кожного учня як окремої індивідуальності і, виходячи з цього, змодельувати освітньо-виховне середовище у навчальному закладі. Для того, щоб оточення відповідало потребам учнів, необхідно брати до уваги пізнавальні інтереси дітей, можливості педагогічного колективу, особливості освітньої системи, традицій та соціокультурного середовища.

Екопсихологічний підхід був запропонований В.І. Пановим. Вчений стверджував, що необхідно розробити освітньо-виховне середовище, яке може сприяти можливості вибору варіативної діяльності, створенню спільнот між суб'єктами освітнього процесу. Необхідною умовою якісного функціонування освітньо-виховного середовища В.І. Панов вважав створення навчальних та соціальних ситуацій, які сприяють взаємоперетину учасників освітнього процесу з простором освітньо-виховного середовища. До структури освітньо-виховного середовища у цьому підході включають психодидактичний компонент, тобто сукупність навчальної та інших видів діяльності; соціальний компонент, а саме простір міжособистісної взаємодії і відповідні форми спільноти, а також засоби взаємодії між суб'єктами цих спільнот; просторово-предметний компонент, що забезпечує можливість необхідних просторових дій.

Наприкінці ХХ ст. вчені, досліджуючи освітньо-виховне середовище, почали звертати увагу на можливу спеціалізацію середовища освітнього закладу. У поле зору дослідників потрапляють розвивальний, творчий, культурний та ін. різновиди освітньо-виховного середовища.

Культурне освітньо-виховне середовище навчає дитину взаємодії з культурним оточенням, в яке потрапляє людина після народження і яке несе в собі велике різноманіття можливостей контакту із соціумом та самим собою. І.Г. Шендрік пише, що проектування освітнього середовища пов'язане з виділенням в культурі тих елементів, від присвоєння яких залежить як майбутній добробут особистості, так і майбутнє буття суспільства [9; 79]. Н.Б. Крилова визначає культурне освітньо-виховне середовище як простір культурного розвитку дітей у дитячій спільноті, вбирає такі основні параметри середовища, як відносини, цінності, символи, речі, предмети [3; 92].

Під розвиваючим освітньо-виховним середовищем розуміють таке освітньо-виховне середовище, яке спроможне забезпечити комплекс можливостей для саморозвитку усіх суб'єктів освітнього процесу [12; 14]. В.В. Репкін вважає розвиток учня, перетворення дитини у суб'єкт, що зацікавлений у самозмінненні та самовдосконаленні протягом навчання, головною метою освіти, а створення освітньо-виховного середовища в навчальному закладі – необхідною для того обставиною. «Забезпечення умов для такого перетворення є основною метою розвиваючого навчання», – пише вчений [5; 4].

Творче освітньо-виховне середовище, питанням розробки якого займався ще Я. Корчак, також не залишилось без уваги вчених кінця ХХ ст. В.А. Ясвін, В.І. Панов, Г.А. Ковальов характеризують творче освітньо-виховне середовище тим, що в ньому відбувається саморозвиток вільної та активної особистості, якій властива завзятість в освоєнні і перетворенні навколишнього світу, висока самооцінка, відкритість, свобода суджень та вчинків. «Використовуючи можливості середовища, що відповідають різноманітним потребам, учні мотивуються до виявлення різноманітної активності, тобто стають реальними суб'єктами свого власного розвитку», тим самим підвищують ефективність особистісного саморозвитку [13; 121].

Таким чином, проаналізувавши дослідження педагогів ХХ ст., ми виявили, що завдяки педагогам-новаторам феномен освітньо-виховного середовища було досліджено з багатьох сторін, були виявлені ознаки, складові та функції цього педагогічного явища. Але незважаючи на це, і досі не існує єдиної думки щодо визначення освітньо-виховного середовища та його структури, тому це питання потребує подальших фундаментальних досліджень, адже з кожним роком використання можливостей освітньо-виховного середовища набуває все більшої актуальності.

Список використаної літератури

1. Давыдов В.В. К исследованию предметной среды для детей / В.В. Давыдов, Л.Б. Перверзев // Творческая эстетика. – 1976. – № 3–4. – С. 4–5.
2. Коныхов Н.И. Прикладные аспекты современной психологии: термины, законы, концепции, методы [Электронный ресурс] / Н.И. Коныхов. – М.: РАГС, 1994. – Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/979/word/pedologija>. – Название с экрана.
3. Крылова Н.Б. Культурология образования / Н.Б. Крылова. – М.: Народное образование, 2000. – 272 с.
4. Постановление ЦК ВКП(б) от 4.07.1936 о педологических извращениях в системе Наркомпросов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_ЦК_ВКП\(б\)_от_4.07.1936_о_педологических_извращениях_в_системе_Наркомпросов](http://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_ЦК_ВКП(б)_от_4.07.1936_о_педологических_извращениях_в_системе_Наркомпросов). – Название с экрана.
5. Репкин В.В. Развивающее обучение: теория и практика. Статьи / Н.В. Репкина, В.В. Репкин. – Томск: «Пеленг», 1997. – 288 с.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 720 с.
7. Рубцов В.В. Образовательная среда школы и интеллектуальное развитие детей / В.В. Рубцов, Н.И. Поливанова, И.В. Ермакова // Экспериментальные площадки в московском образовании. – М.: МИПКРО, 1998. – Вып. 2. – 112 с.
8. Слободчиков В.И. Образовательная среда: реализация целей образования в пространстве культуры / В.И. Слободчиков // Новые ценности образования: культурные модели школ. – М.: 1997. – Вып. 7. – С. 177–184.
9. Шендрик И.Г. Проектирование и инновационные процессы в образовании / И.Г. Шендрик // Образование и наука. – 2000. – № 1. – С. 74–84.
10. Эльконин Д.Б. Детская психология / Д.Б. Эльконин. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 383 с.
11. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Д.Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
12. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В.А. Ясвин. – М.: Смысл, 2001. – 365 с.
13. Ясвин В.А. Экспертиза школьной образовательной среды / В.А. Ясвин. – М.: Сентябрь, 2000. – 128 с.

Автор данной статьи обращается к творчеству отечественных педагогов ХХ в. с целью исследования развития феномена учебно-воспитательной среды в их педагогических теориях. На основе анализа работ ученых, которые обращались к этой теме, автор предлагает условно разделить

данный временной отрезок на три этапа, на каждом из которых была внесена лепта в изучение влияния среды на формирование личности.

Ключевые слова: учебно-воспитательная среда, педагоги XX в., отечественная педагогика.

The author of the paper focuses on the 20th century domestic pedagogues' works with the aim of studying the formation of the educational environment phenomenon in their pedagogical theories. On the basis of the analysis of scholars' works, the author offers to divide this time segment into three provisional periods, each of which made its contribution to the study of the educational environment influence on the personality formation.

Key words: educational environment, pedagogues of the 20th century, domestic pedagogy.

Надійшло до редакції 24.10.2012.